

FIGYELŐ

Az illúzió művészete

Három színházi est indította meg gondolkodásomat; vagy talán inkább vissza kapcsolt rég elgondolt gondolatokhoz, amelyek most újra jelentkeztek korhoz, időhözköthetőbben persze, mint egykor. Valamikor írtam néhány esztétikai cikket, Széljegyzetek, talán Margináliák címen és »Margináliák a happyend«-ről címen is. Beszélgetésekhez, olvasmányokhoz, találkozásokhoz fűződtek ezek a széljegyzetek. Most három színdarabhoz, három színi estéhez kapcsolódnak elgondolásaim. Persze nem azt akarom mondani ezzel, hogy csak a három színdarabról lesz itt szó, de kiindulópontul feltétlenül ezeket kell választanom. Mégis az, amit a darabokról próbálok elmondani, némileg feltételezi már legalább azok tartalmának ismeretét. A három színdarab — mind a hármat a vajdasági szerb színházban láttam — Ibsen Vadkacsája, Bora Sztankovics Kostanája és Bihali-Merin Ottó Öntödéje (Livnica). Hozzátehetem: a Vadkacsát mérsékelt érdeklődés mellett adják estéről-estére, a Kostana előadásaihoz alig lehet jegyet kapni (idestova már itt is meghonosodik majd a »kartu više« rendszer), míg a Livnica — teltházás bemutató előadása után — igen kicsi közönséget vonz. De ezzel a kérdéssel nem szándékozom foglalkozni. Inkább a darabok problématikája érdekel.

A Vadkacsát Rakitin rendezte. Rakitin finom artisztikuma, esztétizálása visszaretten minden — akár művészi — problémától is, de különösen elvonatkozik minden eszmei, gondolatbeli problémától. Így nem adta a teljes Ibsent sem. Nem úgy értem ezt természetesen, hogy talán húzott volna egyes mondatokat. Egyáltalán nem. De homályban hagyott egyes részeket, míg másokat kihangsúlyozott. Így szinte új darabot írt, felhígította a sűrű ibseni levegőt. Könnyebb atmoszférát teretett, mint azt Ibsen megkívánná. Mert miről is van szó a darabban? Arról — hogy minden vadkacsának pusztulnia kell, hogy illúzió nélkül senkisémm bírja ki, nem bírja el a vadkacsa-életet. Mert tulajdonképpen mindannyian vadkacsák vagyunk, ibseni vadkacsák, olyan vadkacsák, akiket egyszer már tönkrelőtt az Élet-vadász, akik tört szárnyakkal nem tudunk már felszállni, talán az illúziók szárnyán sem igen és azért ott élünk tovább a padláson és kisteknőben készen kapjuk a vizet, amit bizony igen nehéz hatalmas, élő tónak elképzelni. Életpótlék — élet helyett. Illúzió. Ha ugyan megvan hozzá az álom ereje bennünk, kis vad-

kacsákban, akiket — ha ráfogjuk a puskát — önmagunkkal együtt tudunk csak eltalálni, lelőni. Akikkel együtt pusztulunk magunk is.

No, de a vadkacsa csak szimbólum, ha el is vitte a kis Hedviget a másvilágra. De a többiek? Az emberek, az élő emberek? Szükségük van-e nekik is az illúzióra? Megoszlanak a vélemények a darabban. Reling, az orvos, úgy érzi: az emberek — talán rajta kívül, mert ő maga nagy és erős — nem bírnák el az életet illúzió nélkül. Ergo: adjuk meg nekik az illúziót, akár orvosi receptek formájában is. Ergo: gazember mindenki, aki el akarja venni az emberektől azt az egyetlen, ami némileg is kibékíthet az élettel — az illúziót, a hazugságot. Ergo: ne beszéljünk ideálokról, amikor van erre jó magyar szavunk: hazugság ez a jó népi szó. A fiatal Verle, a ragadozó, mindeneken átgázoló kapitalista gyáros fia, ellenkező véleményen van. Tiszta helyzetet akar teremteni. Leoperálja az emberek szeméről az illúziók tarka hályogát, látóvá, tisztán látóvá teszi egyebek között Hjalmárt is. Mint valamikor a fiatal Gorkij, Ibsen-Reling is illúziókkal teszi elviselhetővé az életet. Mint Luka, a vándor csavargó az Éjjeli menedékhely furcsa társaságában, Reling is betegeknek, pácienseinek tartja Hjalmárt s a többi embert. Hiába bizonygatja Gregers, hogy Hjalmárban van erő, ő elbírja az igazságot és éppen az igazság új talapatáról indíthatja meg új, a régénél szebb, teljesebb életét. Leleplezi apja, az öreg Verle üzemeit, végül azt is, hogy Hedvig oecsempészett kakukfióka, hogy élete egyáltalán nem boldog idill, hogy boldog idillek egyáltalában nincsenek, hogy csak úgy élhetünk igaz életet, ha tisztában vagyunk a valósággal. Hjalmár — nem bírja el az igazságot. Csak a illúzió idillikus talmiboldogsága, csak a mákony altathatja el éber szellemét, csak úgy hiheti, hogy örömök is vannak életében. Hjalmár gyáva, gyöngé ember, de — hogy egykori szavamat feltámasszam. — »akart«-enje, az ideál, amely felé törekedett. Helyesbíték: az az ember, aki és amilyen minden törekvés, küzdelem nélkül szeretne lenni (ideálja szóval) a bátor harcos, a teremtőszellemű feltaláló. Észre sem veszi szinte, hogyan hazudja magára ezeket az értékelt tulajdonságokat, hogy beszél önmagáról odahaza, családi körben, mint bátor hősről, ki mindenkinnek, gazdagnak és hatalmasnak megmondta a véleményét, holott a valóságban a gazdagok és hatalmasok között saját apját is gyáván megtagadta. Hogyan hitegeti önmagát is, családját és barátait is, hogy hamarosan készen lesz találmányával, holott ahhoz sincs ereje, hogy hozzáfogjon. Akár töketelt apja pálinkával, ugyanúgy issza le magát ő is napról-napra illúziókkal, hogy elbírja törtvonalú életét. Apja alkoholba süpped, ő — maga — önmagát szépítő álmokba.

És éppen arról is van szó — s ezzel nem mert Rakitin szembenézni — hogy lehetséges-e továbbélni a burzsoá társadalom keretei között és mily módon?! Áltassuk magunkat napról-napra, bűvészkedjük életté élet-pótlékunkat álmokkal, illúziókkal, alkohollal, hazugsággal, vagy tépjük szét az illúziók szöttest, operáljuk le a tarka hályogot szemünkről, hogy tisztán lássunk, hogy tisztán, látva-lássuk önmagunkat is a magunk valóságában. Lehetne talán így is mondani: realizmus-e, vagy romantika? Melyik lehetne az üdvösséget adó recept? Oscar Wilde tudatosan állott ki a hazugság művészeté mellett, Ibsen problémakép veti fel a kérdést. Gorkij fiatalon megteremtette a csavargó Luka alakját, de később bizony rátért a realizmus útjára. Hogy csupán leleplező, kritikai realiz-

mus volt-e az új gorkiji művészet és esztétika elgondolása, arról egyelőre nem szólhatunk. Mert lehet, hogy Gorkij nem elégedett meg a gregersi leleplezők módszerével, amelynek vége bizony a Vadkacsában is az, hogy se Hjalmár se más, senki sem bírja el illúziók nélkül az életet. Aki teljesen megszabadult a hazugságoktól, az öngyilkos lesz, mint a kis Hedvig. Akiben van még erő újabb álmok, újabb hazugságok elhittetésére önmagával, az tovább vonszolja az életet. Ez a hjalmári sors. Mert Hjalmár legalább is azt hiteti el önmagával, hogy — hiszi hazugságait.

Nem is próbálok még megoldani az ibseni problémát. Úgy érzem, rá kell mutatnom előbb még Kostana Mitkéjére is. Mert főleg ve-e kívánok foglalkozni. Mitke egész ember, olyan ember, aki — egy halódó uralkodó-osztály deklasszálódó tagja — nem ereszkedik le a lenézett cigánylánnyhoz sem, mert teljesen embernek érzi maga mellett a cigány Kostanát is, egyenrangúnak, emberi mivoltában és hasonló problémájában. Hiszen mindkettőjük előtt ott áll a nagy kérdés: hogyan lehet tovább vonszolni ezt a siralmas életet, amely nem nyújt és nem nyújthat kielégülést, teljesülést. Kostana részére az ének nem mesterség. Művészi kiélés eszköze az már számára, (így gondolta el a rendező, ha a színészről nem is tudta ezt éreztetni!), egy magasabb művészi sík, az illúzió, a mar-kózis síkja, az a sík, amelyen egyedül teljesülhet az élete, legalább pót-élet gyanánt. Mert tudja, hogy magát az életet akarta, nem annak »szublimációját« a művészi síkon. És talán azt is érzi a művészet, más kell, hogy legyen, több kell, hogy legyen az életpótlék teremtésénél.

Gregers a megismerés, az igazság élet-teremtő erejéről beszél. Mitke a más énekének hallgatásában, a muzsikában, az alkoholban találja meg életpótlékát, amelybe a szürke, nyárspolgári garasos, erkölcsök élete elől menekül. Azután kijózanodik mindebből és elhatározza, hogy visszatér a garasoskodó, filiszter-életbe. De megalázkodó, kijózanodó — s nem: józan — és lemondó, rezignált, kiábrándult a mitkei megismerés. És képes-e vajjon az ily mitkei megismerés új életet, tűrhető életet teremteni? Ki lehet-e bírni a burzsoá-keretek között folyó életet ilyen kiábrándult megismeréssel? Még Kostanát is lebeszéli minden tettről. Minden illúzióról, művészi síkon való kiélésről, énekről, de arról is, hogy teljesítse az álmot; hogy megvalósítva az álmot — egyúttal meg is szüntesse azt! Mitke annyira benne gyökerezik a patriálkális életben, hogy talán inkább önmagát ütné agyon, mihtsem az illúziót. Talán másképp nem is lehet tovább élni? Hedvig legalább nem tudott. És Dorián Gray is véget vetett életének, amikor megszűnt a nagy illúzió. Mitke mégis él tovább. Beletörődve az átokéletbe, mint élve is halott. A lemondás nagysága most az illúziója? Ezzel áztatja magát? Mily nagyszerű, pompás fickó is ő, aki képes volt a nagy lemondásra?! Tulajdonképp itt kezdődhetne egy új dráma, ha a Kostana be is fejeződik itt. Talán egyszerűen arról van itt szó, hogy a megismerés nem megismerés, hanem egyszerűen újabb illúzió. Akár a gregersi megismerés is. Mert az se adott új életet, tiszta életet. Talán nincs is addig új, tiszta, öröms élet, amíg azt meg nem teremtyük magunknak. És kérdés, elegendő-e erre a megismerés, az illúzió leleplezése.

De itt közbeiktatnék egy néhány másról beszélő és mégis ugyanerről a témáról szóló sort. Arról írtam valamikor, hogy a happy end kérdése tulajdonképp illúzió kérdése. Valamikor, a harmincas évek vége

felé, egy nap két író is mondta nekem, hogy igenis kell a happy end. Az egyik, ha szocialistának tartotta is magát, már rég passzívításba került és a kispolgári olvasók gyöngé írócskája volt, aki mákonnyal, illúzióval, meg-nem-valósult álmokkal pótolta olvasói pótlékra szoruló életét. A másik — megnevezzem? — Bánát egyik legszebb harcosa volt, még 1941 nyarán végezte ki a fasizmus, menyasszonyával Súlman Rózsával egyetemben: Kócsának hívtuk és Vladimir Kolarov volt a neve. Nos, Kócsa is úgy érezte, hogy már most, a reakció fehér terrorjának dühöngése közben is a miénk az élet, a jövő, a hit és a győzelem és előbb-utóbb, de holt bizonyosan felépítjük a jövő öröms emberének új házát, új országát. És éppen ezért a legnagyobb kínokat szenvedő harcos is nagy fölényben van kínzója fölött. Ezért — ha még nem is a megvalósulásban, de magában a harcban, a dac egy gesztusában a vérpad fölött van a mi igazolt szerencsés befejezésünk, happy endünk. Valami utalásban a jobb jövő felé, ami esetleg csak egy a zseb mélyén ökölbe szoruló kézben jut művészi kifejezésre. Kócsának igaza volt: az ő megkínzott, halálba vitt élete is jövőbe mutató kéz volt és happy end. Akár Rózsa betegségből-kelt, mégis sokat elbíró teste, amely bátran tárulkozott a hóhér elé, mert biztos volt abban, hogy hite nem illúzió.

Állapítsuk meg hát újból, mint akkor, talán 1938-ban, hogy a kispolgári happy end illúzió, soha nem teljesülhető álmom; viszont a komoly valóságadás, valóság irodalom kibírható még a kapitalizmus felfelé ívelő vonalán is, mégha nem változtató, mégha csupán kritikai realizmus is, és végül: hogy igenis lehetséges és nem illúzionisztikus a proletár happy end, mint utalás arra, hogy van kiút, van jobb jövő és hogy éppen ezért kibírhatjuk a legcudarabb átokéletet is. Sőt: kibírhatjuk önmagunk tökéletlenségének tudatát is. Azt a tudatot, hogy nem vagyunk azok, akik szeretnének lenni, akiknek kellene lennünk, hogy gyöngék, túlegyszerűek vagy túlsúfoltak vagyunk, talán elveszett emberek és nem igaz-emberek. Elbírnak azt a tudatot is, hogy jobb, tökéletesebb önmagunkért is harcot kell még folytánunk, belső harcot a külső harcokkal egyidőben. Kibírhatjuk ezt a tudatot is, mert tudjuk, hogy a változó világban és változó világgal együtt magunk is megváltozunk, ha nem is márholnapra. Ezért nézhetünk bátran szembe saját rütségünk tudatával is — óh, sokkal bátrabban, mint Dorian Gray! — mert tudva tudjuk, hogy hamarosan megszépülünk. És éppen ebben a szembenézésben van a mi happy endünk. Ebben, nem pedig abban, hogy talán már a ma harcairól, harcai közepette csupa jót, szépet állapítanánk meg, ami valószínűleg újból — másfajtájú ugyan, de — illúzionizmus lenne.

Nos, ha talán még nem tudjuk: a hamis megismerés művészete, Mitke és Gregers és Hjalmar nem jutottak el, nem juthatnak el az ilyen happy end, így módon felfogott illúzió művészetéhez. De ha a ma túlsúfolt vagy leegyszerűsített emberére gondolunk, ahogy az embert egyik és másik részről adják íróink, művészeink, akkor — habár nem is ez ma a témán — nem tudok lemondani arról a vágyamról, hogy pár szót ne szóljak Bóra Sztankovics ember-ábrázoló művészetéről úgy, ahogy az a Kostanában, mondjuk újból, Mitke alakjában megnyilvánul. Mert Mitkében az író leegyszerűsítve adja a túlsúfolt embert. Egyszerű, szinte hihetetlenül egyszerű eszközökkel adja a felbomló, zilált, sokrétű Mitkét, egy bomló korszak hulló alakját és — anélkül, hogy ezzel leszűrkitené,

leegyszerűsíténé ezt az embert. »Zdrav sam i bolan sam« — mondja egy ízben Mitke és ezzel a pár mindennapi szóval rávilágít a problémára a maga teljességében. Igen: (testileg) egészséges vagyok és mégis, mégis mennyire beteg vagyok (lelkileg, hitemben). És ugyanilyen egyszerűséggel máskor: »Menj, venasszony, önmagam látom benned!« Hiszen ebben a pár egyszerű szóban benne van a kor és embereinek minden belső viaskodása, és az is, hogy mennyire szeretne szabadulni az ember is, a korszak is — önmagától. Mennyire futna önmaga és a körülötte lévő valóság elől és — úgy érzi: nincs hová. Hiszen ez épp a szörnyű mitkei, kiábránduló és kiábrándító, hamis megismerés. Mert bizony nem könnyű a Mitkéék részére megszabadulni önmaguktól és társadalmuktól — ha még nem vágják el a köldökszinórt, amely hozzáfűzi őket koruk társadalmához. És ugyanígy: »Húzd el a nótám — csak tudnám melyik is az!« Mert még csak benne él a szabadulás vágyának nótája, de nem öltöztet még szavakba, mert annak nincsenek is még igaz tudatosító szavai. Mert szavak nélkül temetjük önmagunk múltját, hacsak illúziókkal cselekedünk azt. Mert a bégek, pasák és hadsík szeverdáh-szerelme — illúzió csupán. Meg nem valósítható illúzió. Mint mindig, ha estipír, ha lemenő nap sugarai fonódnak hanyatló kor művészetének szöttesevé. De érdekes itt azért az is, hogy Bófa a szeverdáh egyszerű eszközével nem szűrkitette le alakjait, sőt zsúfolt, csupa belső harcot vívó embert adott, akik az egyszerű eszközök útján is teljesen hifejzödnek. És talán nemcsak a sok gazdag-melódiájú »szevdalinka« vonzotta a közönséget állandóan a nézőtérre, talán nemis csak az — hogy sokan temetik még múltjukat, mint Mitkéék is, de talán éppen ez az egyszerű eszközökkel dolgozó művészi kifejező erő is. Amely mégis igen-igen gazdag belső életet ad.

A harmadik darabról mindeddig nem beszéltem. És talán éppen itt volna az ideje, hogy az Öntödéről is ejtsék egy-két szót. Az Öntöde — nem ad illúziót! Egy darab megvalósult vagy megvalósuló valóságot ad, de nem úgy, mint egy a más megelőző kor igaz illúzióját, nem mint régi álmok beteljesülését. Alakjai nem is tudnak álmodni talán?! Hol marad innen Kócsa nagyszerű álma a társadalom és önmaga beteljesítéséről?! A nagy happy endről? Inkább — leszűrkitett jelszavak hangoztatásáról. Ha valakinek van belső élete, álma, valamihez húzó szerelme — emberhez, asszonyhoz, művészetéhez vonzó szerelme — ez nem építő, de intrikus, ellenforradalmár, reakciós! A ma harcos embere leszűrkül itt és a kalapácsot sem azért veszi a kezébe, mert a marka vágyik rá, mert érezni akarja a kalapács nyelének fogását, mert szereti a munkát, az építést, csak egyszerűen azért — mert az a jelszó, hogy építeni kell! Nem vágyalom, nem saját álmának teljeseése az építés, csak kívülről jött parancs. Feladat. Bizony, itt leszűrkül, leegyszerűsített emberekről van szó, konferenciás emberekről van szó. És mert itt minden külsőleges, szinte mondhatnók — ránkutkált, mert itt nincsenek »belügyek«, szívügyek, azért nem szívügye ez a darab a közönségnek sem. Azért nem szívügye a Livnica a közönségnek, azért nem közönségsiker a Livnica. Az Öntöde — nem ad illúziót s talán mégis kiábrándít belőle. Ez a hibája.

Számosak az illúziók és mielőtt megkísérelném, hogy valami megoldást adjak, helyénvaló volna talán pár szót szólni az egykori illúziók-

ról. Volnának, akik még a régi értelmezésben gyujtanának tömjént a személyiség, kultusza céljára. De a régimód-értelmezett személyiség — illúzió csupán, már a burzsoá-társadalom bomlása idején is. Ismert jelenség, hogy a kis intellektuelek a személyiségnek hódolnak. A Raskolnyikovok úgy vélik, hogy joguk van a más életének elrablására is, hogy szent-önmaguk álmait beteljesíthessék. Ez, ha az egyén problémájából társadalmi problémává váltjuk át, annyit jelent éppen, mint jogosan irtani ki azt az osztályt vagy népet, amely útjába állana szent burzsoá-mivoltunk kiélésének, élete meghosszabbításának. Közismert ellentmondás ez. De most nem erre gondolok. Nem arra gondolok, hogy amikor egyes egyének, elméletben és talán gyakorlatban is minden jogra igényt tartanak szent személyiségük kiélése céljából, hogy ugyanakkor a proletárnak az a lehetősége sincs meg, hogy írni-olvasni megtanuljon, hogy egy mesterséget teljesen megtanuljon, mert csak egy-egy megszkott, beidegzett mozdulatot követelnek tőle mindörökké. Nem, nem erre az ismert jelenségre gondolok itt, hanem arra, hogy a szent burzsoá-személyiség egyéni-volta is csupán illúzió a rendszer-bomlás idején. És éppen hányan menekülnek egyéniségük elől is — a mámorba, amely talán az orgiában egyesítene őket társaikkal, valami önfeledt közönségben, persze — romboló közönségben. De azontúl: ha a világ csak hangulat, akkor az egyén is felbomlik alkotórészeire, egyes hangulataira, akár a társadalmi rendszer maga is. Ha minderr pillanat más »igazat«, más véleményt, más hangulatot hoz — hol akkor az egységes én?! Az egyén? Úgy a személyiség vágyálom, illúzió csupán. Mert más az, aki valóban vagyok, más, aki szeretne lenni. Más Dorian Gray és más a tiszta képe! És ha állandóan változik a hitem vagy váltakozik a hitetlenségem is a hangulat szerint — persze, hogy a társadalmi »hangulatok« változásai szerint —, akkor atomokra bomlottam magam is és elhitemet magammal, hogy egységes egész, hogy Én vagyok. Véletlenül maradt meg egy kis írásom még 1919-ből vagy 1920-ból. Harminc éves k's jegyzet, de talán fényt vet a kérdés lényegére. Ezt írtam most 32 esztendeje: »A verseim! Szeretném, ha én írtam volna őket! De nem én írtam! Az írta őket, aki szeretné lenni s akiről néha — pillanatokig csupán — azt hiszem, hogy én is vagyok! Pillanatokig olyankor az is vagyok! Az Énem s a Szeretném-Énem, ha néha összetalálkoznak, akkor megrögzítem őket, hogy legalább emléke legyen ez Életnek, ez egyesülésnek! Ezt ihletnek nevezik közönségesen. Több ez annál! A valóság s a kitűzött cél egyesülése! Egy pillanatnyi célnál-létel. Minden alkotás egyesülésből származik. És az ihlet láza — az egyesülés kéje! Bonyolult história és az egyén itt csak pillanatnyi egysége, a tarkaságnak!

És hol van akkor az egyén függetlensége? Illúzióvá válik maga is. Hogy a művész teremti meg a világot elgondolása szerint, hogy társadalom és osztály fölött áll?! Eltekintek attól, amit mindahányan jól tudunk, hogy a művész is elsősorban társadalmi termék s csak másodsorban hat is egyúttal arra, mert most nem erről van szó. De hol a művész egyéni függetlensége ott, ahol, ha teremt is, — pillanatonként mást és mást teremt. Hisz ott művészből — díszítő dekoratőrre válik azon nyomban, akinek mindegy, mit is alkot, aki tehát nem is alkot, mert ma lerombolja azt, amit tegnap alkotott. Ha pedig pillanatban mást és mást »alkot«, akkor sokszor összetalálkozik a fölötte álló társadalmi akarattal, a

talán gyűlölt »feladattal« is és mindegy neki. Annak is eleget tehet, mint az ellenkezőjének is! De a dekoratőr maga is csak illúziót ad és értéktelen csillogást, hogy úgy mondjuk: nylon-fürdődressz csillogását a vízben — a deformált, rút testen, a púpos leányzón. Csillogás, ötlet. Mire megvalósításra kerülhetne a sor, már itt az újabb pillanat újabb hangulatával és soha semmit sem valósítunk meg. Nem, így sohasem jön az illúzió, így hiába minden csodavárásunk! Azt hiszem, Szerb Antal írta a nyugati regényekről, hogy igazi művészetet adnak, mert a csodavárás irodalmát adják. De mikor teljesül be így akármely csoda is?

Pedig a Wilde-ok azt szeretnék, ha a természet és társadalom követné a művész elgondolásait, álmait. Szerinte a hazugság, az illúzió az alapja a civilizációnak és célja — az öröm. »Az élet követni fogja a hazugot, mint a kezes bárány... és iparkodik egy csomó olyan csodát megteremteni, amelyenről a hazug beszél.« No, de persze, hogy így volna — ha megvalósítanók az illúziót, ha elsősorban is h'nnénk benne! De a passzív és hitetlen Wilde-ok épp ezt nem teszik. És persze — Ibsen sem. És Mitke sem és Krlezsa Glembay Leója sem. Talán azért, mert még nem vágta el minden köldökzsinórt, amely őket a burzsoá-társadalomhoz köti. Ezért minden szavuk — illúzióizmus. Tudja ezt maga Wilde is. Azt mondja: Korunk unalmas, prózai. Még az álom is megcsal minket, bezárja az elefántcsont-kaput...

Teljesen elvetendő hát minden hanyatló-kor művészete, minden »estipír«-művészet?! Persze, ha úgy érezzük, hogy nincs itt már semmi-nemű tartalom és eszme, csak illúzió, csodavárás és virtuóz-forma. De az élet itt is bonyolultabb, mint az elgondolás, ha az sablónszerű. Mert talán Mozart és Beaumarchais is a rokokó estipírióját tarkították és József Attila is az expresszionizmuson kezdi, ő is virtuóz formájú és mi tűrés-tagadás, igen-igen bonyolult és túlszűfolt ember, sok benne a freudisztikus elem és bizony sokszor — egyszerűen érthetetlen azok számára, akik nem nevelődtek marxizmuson és freudizmuson egyidőben. Szóval, a kérdés itt is igen sokrétű. Hiszen sok népdal is atonális és talán sok magyar, sok makedón, népdal is bizonyos okoknál fogva — elvetendő volna.

Különfélék az illúziók és bonyolultak a válságban lévő egyén fejlődési, átmeneti tünetei, Vláda, a barátom, önálló akart lenni mindenképpen és elutasított minden segítőkezet — oh, ő erős és maga is elkészül problémáival! De mennyit botladozott, mert már elsajátította a marxista elméletet általában és az irodalom terén is, persze legfőbb vonásaiban, de istenem, hogy alkalmazza új önmagához régi, virágos, rétori, nem ideillő stílusát?! Pedig szeretne persze ő is, más is, hatalmas, nagy lenni! Mint mikor a Dunában úszik a kis emberfia: sodor a gyors víz, különösen ott gyerekkorom fürdésének helyén, a Beograd-Pancsova közötti szigetek, kanyarulatok táján és ha éppen sodrába kerülsz, hát csak kis karcsapást teszel és röpít a víz tízméterekre, hogy megnősz önmagad előtt és boldog vagy. Úgy hiszed: a te erőd tette ezt!

Más meg csak a csodát várja, mint egykori barátunk »Ziherica«, aki szerette mondogatni, hogy Nóra csodavárása mindig aktuális. De hányan, éppen ellenkezőleg, azon igyekszünk, hogy kihányjuk magunkból a kis intellektuelt, hogy kiváltsuk magunkból a tettek emberét, a primitívet — mert nem tudják, hogy a kettő együtt az egész ember! — mint jómagam is akkor, 32 esztendeje, amikor a »Lusta ember psziholó-

glájában», a »Lila párbeszédekben« azt írtam, hogy »már a terroristák is kidobták agyukból a könyveket!« No, azután igyekeztem visszahabzsolni őket! És a nagy Máxa, a spanyol hős, micsoda primitív ősember pózában tetszelgett önmaga előtt, már-már talán el is hitte, hogy ő a neoprimitív, holott pompás egyéni, eredeti stílusban írta egyszerű meséit. És ha a »Livnica« egyik mérnöke részben róla van mintázva, úgy kénytelen vagyok azt mondani, hogy Máxa sokkal bonyolultabb, emberibb, élőbb és tettekben és mesékben is álmait valósítja meg.

Mert meg kell különböztetnünk a Máxa illúziót, mondjuk, egykori Havas Károly illúzióitól. Máxát »illúziói«, hite elvitte Spanyolországba, a harcba, Havas ugyanakkor Franco mellett nyilatkozott. De Havas szerint is kell a hit, az illúzió — már t. i. az »eltévelyedett kortárs«, a haladók polgári társadalom számára! Mint mások is, ő is igyekezett homokba dugni a fejét a veszély elől és míg Hitler beszélt és hódított — ő a kékre festett haj divatjáról mesélt. És azt írta: »Kell, hogy az emberek találjanak örömet az életben. Keressenek kis örömeket. A nagy dolgok elől a kis dolgokhoz kell menekülni.« Más szóval: keep smiling! Mosolyogj, ha nyúznak is. A fontos az illúzió. És az akkor híres Stavisky-pör idején így gondolkodott el hangosan, a közönség előtt: Nagyon helyes, hogy elhaligatják a közönség előtt a botrányos dolgokat. Nem kell a valósággal izgatni a kedélyeket!

De a legszörnyűbb volt talán a német fasizmus »illúzióizmusa«. 1943-ban a fasiszta állam festészeti kiállítást rendezett. Nem volt ott egy művészi vászon sem. Igaz, hogy mi csak másolatokban, albumban láttuk a kiállítás anyagát, de így is elrémültünk. Csupa szomorú, nagyon szomorú giccs. Elszomorítóan erkölcsstelen volt az erkölcsösködő erőlködés. Csupa idill! Minden jó és kielégítő. Nem tudom, emlékszünk-e még az egykori józansági-hetek agitációs képeire. Ilyenek voltak a képek címei: Józan Miska 32 éves korában. És mellette: Részeges Pista 32 éves korában. Hát itt csupa kicsattanó, pirosposzsgás 32 esztendő, Józan Miska volt. És sehol-sehol valami egészséges meztelenség. De számtalan esetben levetkőztetett, félig-vetkőzött asszonyok. Szóval: pornográfia. Mert legalább is fátyollal takarták a meztelenséget! Szó sincs róla — kell is takarni a rút meztelenséget, a beteg test fekélyeit. Illúziók. És nem tehetek róla: Asszonyát megúnt férfi jutott eszembe, aki — válás előtt, utolsó kísérletkép — sejtelmes, nylon-hálóinget akaszt sejtelmes világitású hálószobájában asszonyára, talán így fog az még hatni érzékeire.

Illúzió, meg-nem-valósítható illúzió a Dorian Gray arcképe is. Ha rút a kor, adjon legalább a költő hazug szépet. Halálig szép az ember, ha a képe, a lelkiismerete förtelmes is. Azért nem könnyű így lenni boldognak — tudottan boldognak hazudott élet során. Valahogy úgy, ahogy Mitya barátom mondta egy közös barátunknak, szintén íróembernek: »Te vagy a boldog ember! Igaz, hogy ez — sok kínos megerőltetésedbe kerül!«

Werther idejében szokottak voltak az én-regények. A belső embert adták s a külvilágot is belülről látva, láttatva és értelmezve. Az »ő-regény« forma következett azután, ez objektívabb volt, a cselekménybe rögzítette az egyént is, mint az előbbi a cselekményt is az énben feloldva, lélektani síkon csupán. Az Ő-regény természetesen inkább meg felel bármily fajtájú realizmusnak. Ha talán sokszor meg is feledkezik, már

csak formája következtében is, az egyenről, az introvertív életéről. De lám, a haldokló polgári kor újból kitermelte, az én-regény formát, introvertív embereket adott és ad a cselekménytelenségben, szinte tér nélkül és időtlenül is jórészt. Anyagtalanul. Kontúrok nélkül, elmosódottan. Mert a haldokló korok elvonatkoznak a valóságtól — erőlködnek, hogy boldogok lehessenek, illúziót, szép álmokat teremtenek maguknak, csodára várnak, ha már az élet csak a halál távlatát hagyta meg nekik.

Nem könnyű mesterség. Nem is mindig sikerül. Sokszor lelepleződik az ily mesterkedések. Thomas Wolfra gondolok például. Angolul írt és csodaszépen, hogy ritka regényíró nála szebben. Németül olvastam egyik könyvét (Von Zeit und Strom) Idők és áramlatok-nak fordítanám a címet. Persze szeretne Wolf is némi illúziókat teremteni a praeriken átfutó pacifikvasutak köré, de hiába, sehogysem sikerül neki. Elmosódottak az emberei, nincs is cselekménye, csak éppen alakjai, figurái vannak és ezek az emberek mindahányan külső pózt erőlködnek magukra. Mint valami páncélt öltik ezt fel, hogy a szörnyű élet, társadalom meg ne sérthesse, sebezhesse őket. Hiába akarják idillé hazudni az életüket, a dühödtt életakarás leálcázza őket — önmaguk előtt is. Nincs idill, csak lepel nélküli, póznélküli emberek maradnak a porondon. És az író nem ad, nem tud jobb ruhát adni meztelenségük köré, ott hagyja őket leleplezve. Nem is érne rá, mert fut tova szörnyű életlázában, a boldogság további zilált keresésében. Csupa ismeretlen szakadék között vézet el útja, mert ismeretlen szakadék minden ember, idegenség, távoli megismerhetetlenség — önmaga előtt is. Már egész természetes, hogy a pacifik-vasút mentén a feleség még haldokló öreg férjét is úgy szólítja: »Mr. Grant!« Hiszen talán önmagát is Mrs-nek szólítja, mint ismeretlent. Asszonyom! Uram! Önök nem boldogok!

Legújabb misztikus idealistáink, az existencialisták is pl. értelmetlennek, borzalmasnak és elárvultnak találják az életet, mint Kierkegaardon kezdve a dadaistákon át oly számosan. Ezért azt hiszik, hogy minden elmélet is csak újból — póz, önámítás és a tett is csak arra való, hogy általa — kis kaland az élet sivárságában! — elbirjuk a szörnyű életet. Félünk az élettől, mondják talán már Kierkegaardtól Sartreig, és ezért van, aki a szorgalomba menekül félelme elől, hisz különben passzív ember. Persze, ezt is póznak tekintik Sartre-ék, holott a tett által le is győztük eredeti passzivitásunkat! Van, aki egyszerűen hagyja, hogy az élet fusson vele a halál felé — nem a társadalmi rendszer halála felé is, Camus úr? —, mert hisz ez minden élet. És mert halál felé futás és öngyilkosság szerintük minden élet, azért — már a vén Kierkegaard is — úgy hiszik, hogy: »Mi a hit? Kötél, amelyen függő helyzetben maradunk, hacsak nem akasztjuk hunkát nyakunk köré. A hit kétségbeesés rovatába tartozik.« Nem — ezek számára már lehetetlen minden illúzió, ezen a fokon az élet, a valóság már erősebb minden illúzionál, illúzióba menekülni akarásnál.

De álljunk meg egy szóra. Hiszen Kierkegaard és az existencialisták a régi hitokról szólnak! A régi, vallási hit az olyan kötél, amely már nem tart meg bennünket a függőlegesben, hacsak nyakunkra nem hurokoljuk! De a jövő épülő rendszerébe vetett hitről itt nincs szó! Ez nem — illúzió, ez nem hurok. Vannak, akik egy napra — jelmezben, álarc alatt igyekeznek illúziót hazudni maguk köré. Vagy harminc esztendeje

végignéztem a híres fehértemplomi (bánáti) farsangot. Voltak, akik személyjelmezükben — kis útszéli pocsolyákban hemperegtek, mert nagyon vágytak már rá, hogy levessék magukról a civilizáció által rájuk kényszerített illedelmességet. Hiába, másnap folytatták a hajlongást, a hajlongások életét. Az illúzió nem segített. Emlékszem, akkor versciklusban örökítettem meg ezt a hiábavaló vágyteljesülést. De az az álom, amelyet én álmodtam ugyanakkor magamnak — megvalósulóban van, akár-hogy is.

A fiatalok persze hajlamosabbak arra, hogy ezt a megvalósítható és (bizony lassan) megvalósuló álmot is megvalósíthatatlannak tartsák. Talán tavoliabbak, idegenebbek az élettől, vagy introvertivebbek. Lehet, hogy más az oka ennek. De magam is így voltam ezzel valamikor. Egy fiatal természettudóssal laktam együtt, akit épp aznap dobtak ki a műegyetem laboratóriumából ébredő diákjai és akivel új elméletet alakítottunk aznap a »két pillanatról«. Az egyik pillanat — az illúzió megszületése. Amikor az ember megteremti a jövő szép álmát és úgy érzi, ő is hivatott annak megvalósítására, mert... »A szőlőszem kicsiny gyümölcs...« A második pillanat akkor következik be, amikor kiábrándulunk, szomorú megismeréshez érkezünk el, akár Gregers Hjalmárja, hogy minden hiába, hogy nem lehet! És azon siránkoztunk, hogy ily szörnyen fiatalok vagyunk és már elkövetkezett a második pillanatunk. Holott, akkor hamarosan visszatért az »első pillanatom« és azóta se kerített hatalmába a »második pillanat«. Csak akkor, amikor egy csúnya őszön a törökbalinti pusztán éjjeleztem az ébredők elől bujdosolva.

Különbözök hát az illúziók, az álmok, a vágyak. Hiszen arról van szó — a régi, meglévő keretek között akarjuk-e, pillanatra, szebb síkra vetíteni az életünket, szinte csak pihenőül, vagy — új életkereteket akarunk teremteni az álom-tartalom befogadására. Gorkij az éjjeli menedékhelyen még régi-keretű illúziókat terjesztett Luka néven, de hamarosan más útra tért és szakított az illúzióizmussal. Új életet akart teremteni. És éppen ebben van az ibseni tragikum, hogy most már visszatérjetelek kiinduló pontomra. Ebben van az ibseni pesszimizmus lényege, a Vadkacsa szimbolikája. Mert alkohol, vagy feltalálói álmok, vagy barminó másfajtájú narkózis, mindegy, ha egyszer benneragadunk a régi élet kereteiben. Mert az a régi élet igenis megköveteli az illúziókat! Csak az új élet, megvalósult új élet teszi feleslegessé őket azért, hogy megteremti a feltételeket az újfajtájú álmok megvalósítására. És erre nem gondol Gregers. Ezért van talán mégis Rellingnek igaza. Meghagyva a régi társadalmi rendszert, csakúgyan szükség van az alkoholra, a feltalálói álmokra, a narkózisra. A megismeres egymagában elégtelen! Vagyis: vagy illúzió, vagy az illúzió megvalósítása!

Ez volna az ibseni probléma mai megoldása. De hiszen Ibsent nem kell és nem is lehet a ma szemszögén át értelmezni. Legfeljebb is — a mai Ibseneket. Talán ezért is próbálkoztam meg ezzel a problémával. De ugyanolyan mai, talán maibb, probléma az Öntöde esete. Ha van aki a halálba vagy az alkoholba fut, úgy legyen álma a jövőépítőnek is. Lenin tudta, hogy a politikusnak, népevezetőnek is vannak álmai, van fantáziája, azokat valósítja meg. Legyen az építés, öntöde-építés is megvalósult, teljesült álom — nem pedig egyszerűen kívülről ránszabott

feladat! Legyen élményszerű, ugyanakkor amikor feladat-szerű is egyúttal. Egyesüljön az építésben az álom, az illúzió a kívülről jött eszmével és megbízással. Valósítsuk meg az Öntödét, de teljesedjünk benne, mint régi álmunkban, távolélt régi szerelmünkben. És azt hiszem, ez hiányzik az Öntödéből.

Sokszor nagy bennünk a belső szorongás, büntudat, erőhiány-érzése, félelem, hogy nem vagyunk rátermettek, elégségesek a műhöz. Van-e bennünk erő az alkotáshoz. Meg ilyenkor is számottevő: csupán kívülről jött megbízást, feladatot teljesítünk-e, vállalunk-e parolát, vagy a magunk álmát valósítjuk-e meg benne. Ha a kettő találkozik — elmarad a szorongás. S ha jelentkezik mégis, könnyebben győzzük le. Más, ha a parolás feladat nem egyezik a magunk álmával, ez lehet újabb illúzióvesztés, egyéni tragédiák, drámák okozója. De — hol láttunk ilyen darabot, ilyen regényt, ilyen elbeszélést?! A Livnicában sem láttuk ezt.

Van ember, aki megrekedt a két part között, a hídon. Elvetette már régi hiteit és illúzióit, de újakat még nem tudott teremteni magának. Válságban vergődnek az ilyen emberek. Itt is elégtelen lesz a megismerés önmagában. De írtunk-e, írunk-e ilyen életdrámákról? Problémákról?

Valamikor, vagy harminc esztendeje, arról írtam egy ízben, hogy első a lázadás, azután következik, belőle fakadón, a forradalom. De forradalom nélkül nincs új ember, új élet. Viszont, hiába a kívülről jött forradalmi eszmevilág, ideológia, ha nem felel meg annak belső lelki-alkat, ha nem készítette elő annak beágyazására a talajt a belső lázadás. Hacsak a lázadásnál rekedünk meg, visszahullhatunk a polgári illúziókhoz, hacsak magunkra illesztjük a forradalmi eszmét, nem mélyre ágyazzuk be vérünkbe, idegeinkbe: a lázadás által előkészített fészekbe — lehull könnyen rólunk, mint bármi megtanult és nem beidegződött formula. Aki csak lázad, csak magát adja — esetleg megreked a kispolgári illúzió vonalán, megelégszik az egyéni kieléssel, probléma-levezetéssel, lecsatornázással a testből. Egyszerűen gyógymódnak fogja tartani az írást. De kapcsolni a víziós, hallucinációs kielési kényszert a racionális élet-építéssel magunk körül — ez ad teljes művészetet. És úgy érzem: Merin túlon túl extravertív, nem merül el alakjainak lelkivilágában.

És ha valaki azt a kérdést tenné fel — sokan tették már fel szóban és — írásban — mit is tegyünk hát, egyszerűsítsük le önmagunk mélyről fakadó művészetét az átlagember színvonalára? Talán nem is az átlagember színvonalára, hanem arra a vélt színvonalra, amelyről csak hisszük, hogy ilyen az átlagember? Szürküljünk le? Tagadjuk meg talán magasabb esztétikai kultúránkat, bonyolultabb lelkiéletünket? Vagy éppen ezt tartjuk meg és dobjuk el ezzel az építés jelszavát, a Livnicát? Mondom, ha valaki ezt a kérdést tenné fel, annak csak ezt felelhetném: egyeítsd a kettőt, belső és külső életedet, építs, de a magad álmát valósítsd meg, teljesítsd benne és vele. Valósítsd meg az illúziót, tedd azt igaz, való létté. S ha kell, még kis hitetlenségeket is kifejezve, talán ezáltal kiírva, kiélve magadból őket. Vannak ma, akik azt hiszik: a magasabb kultúrájú és bonyolultabb író írjon — megmaradva módszere mellett — annak a közönségnek, amely éppen ezt az írást várja el. Írjon szóval az író a maga külön közönségének. És hagyja az egyszerűbb közönséget a szegényebb lelki-életet élő, egyszerű eszközökkel dolgozó íróknak. A

parolát-váró közönséget a parolát-megzenésítő frónak. De hiszen Mitke is túlsúfolt ember és úgy fejezi ki túlsúfoltságát, hogy azt mindenki átéli vele. Ne szürkítsük hát le mesterségesen az embert. Ne adjunk hamis illúziókat, ne adjuk azt a hamis illúziót, hogy már ma ilyen egyszerűek, problémamentesek az emberek, hogy csupa angyal az új-élet építő ember. Hiszen ez is csak a régi csodavárás újformájú illúziója lenne. De adjuk a valóságot — a belső harctérű embert, akinek belső, lelki harcai azonban a külső harcok tükrözése.

A kritikai realizmus alkalmazása ma — csak megismerést, leleplezést adna, nem egyúttal élet-teremtést is. Az új romantika — csupa csodavárássá tenné a nyomtatott betű birodalmát. Életpótlékot adna, kiélési sikot csupán. Ma — visszahullás volna ez és — antitézis az újformalizmus tézise után. Rá kell térnünk hamarosan a színtézis útjára, az álom-teljesedésnek, a csodák bekövetkeztének útjára. A rég megsejtett csodák, a régóta álmodott álmok, a lélekmaró régi vágyak beteljesítésének útjára.

Lőrinc Péter